

УДК 80(=16)"18":378.4(477.83)

**ВИКЛАДАЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯКОВА ГОЛОВАЦЬКОГО
У ЛЬВІВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ
(в контексті розвитку українознавства і славістики)**

Іраїда ГАЛЕНКО

*Львівський національний університет імені Івана Франка
вул. Університетська, 1, Львів, 79000
Кафедра загального мовознавства*

У статті, написаній на основі матеріалів архіву Я.Головацького і публікацій про наукову та педагогічну діяльність ученого, зроблена спроба вивчити тематику лекцій професора і встановити відповідність її завданням тогочасної україністики та рівню розвитку європейського слов'янознавства. З'ясовано, що різноманітна і багатогранна викладацька діяльність Я.Головацького мала теоретичне та практичне спрямування, їй були притаманні як сильні, значущі, так і слабкі сторони. Сильні риси, особливо історизм та компаративізм, що мали продовження у діяльності наступних керівників кафедри, дають підстави визнати, що Я.Головацький заклав в університеті основи україністики і стояв біля витоків слов'янознавства у цьому закладі. Водночас зосередження уваги на давній українській літературі, читання лекцій на "язичії", відхід від народної основи у становленні української літературної мови та деякі інші ознаки діяльності Я.Головацького негативно впливали на імідж кафедри і не дали їй у той час стати головним осередком українознавства в Галичині.

Ключові слова: Яків Головацький, Львівський університет, українська філологія, славістика, теоретичні аспекти, мовознавство.

Викладацька діяльність Якова Головацького, що тривала впродовж 1848–1867 рр., уже неодноразово привертала увагу дослідників, оцінки яких були неоднозначними. Найбільш відомий негативний відгук про неї І.Франка: "За тих 20 літ свого професорства Яків Головацький нікого нічому не навчив, що ми не знаємо між галицько-руськими діячами ані одного, котрий би сказав про себе: "Я учень Головацького"¹. Менш відомі читацькому загалу висновки професора І.Свенціцького, який, співставивши університетські виклади Я.Головацького і його наступника О.Огоновського, встановив, що в їхній педагогічній діяльності, попри відмінності, було чимало спорідненого за тематикою та систематизацією матеріалу, причому саме Я.Головацький як перший професор україністики у Львівському університеті заклав основи для успішної університетської праці наступних професорів україністики у Львові². Наявність згаданих та інших протилежних поглядів на педагогічну діяльність

¹ Франко І. Професор О.Огоновський // Твори: У 50-ти т. Т. 43. С. 364.

² Свенціцький І. Передмова // Листування українських славистів з Францем Міклошичем. Київ, 1994. С.45. Див. також: Мацюк Г. Діяльність Якова Головацького і проблеми українського мовознавства в Галичині // Українська філологія: досягнення і перспективи. Львів, 1993. С.109–111; Нахлік О. Педагогічна діяльність М.Шаш-

Я.Головацького, побіжність частини з них (О.Барвінського, І.Левицького та ін.) дають підстави докладніше розглянути це питання, залучивши архівні матеріали з фонду Я.Головацького, що зберігаються у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В.Стефаніка (далі: Фонд Головацького ВР ЛНБ).

Новостворену кафедру руської (української) мови і літератури Я.Головацький очолює у грудні 1848 р. У Галичині на цей час він уже був доволі відомий як активний член літературного гуртка “Руська трійця”, збирач народної творчості, автор низки гострих публіцистичних статей про суспільне життя українців-галичан, як поборник національного відродження та прихильник слов’янського культурного єднання. Людина творча, з літературними здібностями, надзвичайно працьовита і допитлива, Я.Головацький з юнацьких років послідовно займався самоосвітою і в університет прийшов уже значною мірою обізнаним з європейською філософсько-філологічною літературою, особливо з питань історії та слов’янознавства, яке тоді успішно розвивалося і було визнане університетською дисципліною. При цьому молодий учений поділяв засади романтизму – панівного напрямку у духовній культурі європейських народів кінця XVIII–середини XIX ст., який пробудив інтерес до історії, давніх пам’яток, фольклору, сприяв вивченню старослов’янської та інших слов’янських мов, загалом стимулював вивчення культури слов’янських народів.

Надаючи великого значення ролі освіти у житті народу, Я.Головацький ставив за мету створити в університеті таку кафедру україністики, яка б відповідала науковому та методичному рівню європейського слов’янознавства і водночас сприяла б творчому пошуку слухачів та формуванню їх свідомості відповідно до ідеї національного відродження українців Галичини. Викладання україністики як окремої славистичної дисципліни мало спиратися на засади історизму та компаративістики.

Своє наукове кредо Я.Головацький виклав у доповіді “Розправа о язиці южноруськім і його нарічіях”, виголошеній у жовтні 1848 р. на з’їзді галицьких учених, а в розширеному вигляді – у вступних лекціях, читаних в університеті у січні–на початку лютого 1849 р. й опублікованих під назвою “Три вступительні преподаванія о руской словесности”³. У цих працях, які спираються на здобутки європейської мовознавчої думки, українська мова визначена як стародавня і самодостатня “межи слов’янськими мовами”, а для її вивчення учений вважав за необхідне широко застосовувати порівняльно-історичний метод. Обидві зазначені праці одержали високу оцінку науковців, причому зміст їх неодноразово розкривався в публікаціях, присвячених діяльності Я.Головацького⁴, що свідчить про доволі високий теоретичний рівень цих розвідок.

У 50-х роках і навіть у другій половині XIX ст. основні поняття філології ще не були чітко визначені. Я.Головацький трактував філологію як теоретичну дисципліну, що вивчає писемність і мову. Тогочасна методика викладання літератури та мови була примітивною: викладання літератури передбачало ознайомлення зі змістом твору і біографією письменника, а мова вивчалася з суто практичною метою. Молодий професор вирішив, спираючись на принципи еволюції та компаративізму, започаткувати

кевича і Я.Головацького // Шашкевичіана. Нова серія. Вип. 3–4. Зб. наукових праць. Львів–Вінніпег, 2000. С.113–114.

© Галенко І., 2008

³Три вступительні преподаванія о руской словесности. Сочинения Якова Головацкого. Львов, 1849.

⁴Гнатюк М. Наша гідність і опора // Українська філологія: досягнення і перспективи. Львів, 1994. С.7–10; Мацюк Г. Діяльність Якова Головацького і проблеми українського мовознавства в Галичині. С.107–109; Галенко І. Філологічна славистика у Львівському університеті: початковий етап // Вісник Львівського університету. Серія іноземних мов. Вип.12. Львів, 2005. С.34–35.

в університеті викладання мови і літератури на теоретичному ґрунті. Це був новий і суттєвий крок у напрямі підняття рівня університетської освіти, який водночас вимагав постійної активної праці лектора і студентів і значної стартової підготовки слухачів. За відсутності цих моментів втрачається дієвий зв'язок між лектором і слухачами, крім того, у них зникає інтерес до предмету вивчення. На цю сторону своїх викладів Я.Головацький вказав в інавгураційній лекції “Вступленіє до преподаваній Грамматики Руской”, виголошеній 31 грудня 1848 р.: “Моимъ стараніємъ буде прикладати по-возможности моеї уделяти науку тую понятно, любопытну”, він сподівався, “що одповіте такожъ увагою і прилїжностію к своему предмету”, а також любов'ю, яка є рушійною силою, “є подпорою въ трудахъ мозольних...”, “Початково примушень буду преподавати одинъ курсъ той науки, бо не знаю, як далеко приготованыхъ маю слушателей”⁵. Університетські виклади Я.Головацький розпочав лекціями з історії української літератури.

У Фонді Головацького ВР ЛНБ під заголовком “Введеніє въ исторію руской словесности” за №582 зберігається рукописний конспект лекцій професора, читаних упродовж січня–початку липня 1849 р., та низка інших рукописів лекцій, які тематично доповнюють зазначений університетський курс. Вони переважно не датовані, різноманітні за змістом і присвячені питанням родоплемінної єдності слов'ян, “первоначального быта славянь”, витоків русичів, території розповсюдження слов'янських мов, усної народної творчості на Русі, виникнення слов'янської абетки, значення церковнослов'янської мови для розвитку писемності, теорії словесності, початкових основ естетики та ін. Крім того, у Фонді зберігається підготований професором до друку посібник “Начертаніє исторіи Руской словесности древняго періода въ пользу учениковъ высшей гимназіи” з чітким, добре продуманим викладом матеріалу. Він помітно доповнював “Введеніє”, особливо стосовно давньої слов'янської та руської міфології, аналізу змісту і стилю мови “Слова о полку Ігоря” та впливу цього твору на пізнішу поезію. На жаль, з 340 с. посібника збереглося лише 174.

Не зберігся у повному обсязі і конспект лекцій “Введеніє”, який, мабуть, містив усю історію руської (української) літератури від найдавніших часів до середини XIX ст. На першій сторінці його рукою автора написано 367с., але залишилися 255, на яких викладений зміст 39 лекцій, прочитаних до літніх канікул. Остання лекція, оглядова, присвячена поширенню ідей слов'язнознавства і просвітництва в Галичині наприкінці XVIII–на початку XIX ст. і формуванню нового періоду розвитку української літератури, орієнтованого на народну мову (“Енеїда” І. Котляревського та ін.). Конспектів лекцій цього, тобто третього, періоду розвитку української літератури (за класифікацією Я.Головацького), у фонді немає.

Наявні у Фонді Головацького тексти лекцій та додатки до них свідчили про те, що університетські виклади професора мали достатню наукову базу, передусім у вигляді праць Й.Добровського, Ф.Боппа, П.Й.Шафарика, А.Шлейхера, інших відомих славистів та індоєвропеїстів. Характерною рисою лекцій з історії української літератури була їх багатоаспектність, комплексність. Тема здебільшого розглядалася на широкому культурно-історичному тлі з висвітленням побуту, звичаїв, віри народу та інших чинників, які впливали на розвиток літератури – йдеться про мову, усну народну творчість, діяльність видатних особистостей, установ, просвітницьких осередків тощо. Лекції засвідчують увагу професора до питань спорідненості слов'янських народів, їхніх

⁵ Головацький Я. Вступленіє до преподаваній Грамматики Руской. 31/19 грудня 1848 // Діло. 1908, 31 грудня (публікація М.Возняка).

зв'язків із сусідніми країнами, до пам'яток, які зберігають сліди історії і допомагають відтворити процес становлення і розвитку словесності.

Спосіб викладання Я.Головацького ілюструє вже перша його лекція, присвячена появі на Русі письма та становленню власної словесності, в основі якої, підкреслював професор, лежить народність. Початок писемної руської словесності збігся з прийняттям християнської віри, запозиченої від греків “въ славянскомъ языци” Однак, окрім Візантії, джерелом культурних зв'язків був також Захід, оскільки “...просвещение идет и долго будет ити из Запада на Востокъ и на всю Вселенную”⁶. На розвиток словесності впливали книжна і народна мови. Особливості цього впливу, стверджував Я.Головацький, потребують уважного вивчення. Народна мова русинів дуже давня і чітко зберігає свою приналежність до слов'янської гілки індоєвропейських мов. Це обумовлює необхідність визначення місця української мови серед споріднених мов і вивчення історії слов'ян, їх побуту, звичаїв, народної творчості, бо “словенщина” – це джерело, “изъ которого родника потекло тылько различныхъ потоковъ, въ которомъ и русине мають свои початокъ” (с.5). Цінний матеріал для історії літератури, на думку вченого, становлять твори народної творчості і пам'ятки писемності. Оскільки немає такої пам'ятки, яка б повністю відображала виникнення і розвиток цілого народу з його словесністю, то “мусимо изъ памятниконъ всякого рода головныи мѣста vybrати и уставляти, нерозлучно изъ увагою на житье народа поглядати, щобъ можна изъ обломковъ сложити цѣлость, изъ кавалковъ истину народу, мозаику умственнаго житья Руси изобразити” (с.5, зворот). Викладені основні положення першої лекції Я.Головацького свідчать про те, як він спрямовував студентів на необхідність багатопланового вивчення питань історії словесності.

У другій лекції розглянута періодизація руської словесності на тлі історії Південної Русі та особливостей функціонування церковнослов'янської і народної мов. “Языкь словенский (церковный) є и всегда буде скарбницею языкословія... є то языкь силы духовной, языкь вѣры, высшій надъ звычайный разговорный, а однако народу понятный ...языкъ, который насъ с другими словенскими языками так тѣсно вязавъ и всегда вязати буде” (с.6). Я.Головацький виділив три періоди у розвитку словесності. Перший період охоплює час від хрещення Русі 988 р. до другої половини XIV ст., коли в писемності переважала церковнослов'янська мова; другий період почався після поневолення Галичини Польщею (XIV ст.) і тривав до другої половини XVIII ст. Галичина зазнавала тоді європейського впливу, який послабив значення церковнослов'янської мови і водночас сприяв появі перших друкованих книг. Народна руська мова міцніла і навіть впливала на польську. Третьюму періоду – від І.Котляревського до середини XIX ст. – притаманне поступове розширення меж використання народної мови.

Згідно з викладеним на першій лекції планом, професор у наступній лекції розповів про “забытки устной словесности”, далі, спираючись на праці Ф.Боппа, Й.Добровського, А.Шлейхера і велику кількість прикладів, обґрунтував приналежність руської мови до сім'ї індоєвропейських мов. На лекції учений порівнював мови Європи та Індії, корені українських слів співставляв зі спорідненими лексемами в латинській, грецькій, германських та низці слов'янських мов, ілюстрував подібність між руською мовою та санскритом. Простежувалася подібність вірувань, звичаїв, танців, співів. За висновком Я.Головацького, наша мова стоїть поруч із давніми мовами, що належать народам, яких називають “двигателѣ человеческого просвещения” (с.20).

⁶ ВР ЛНБ. Фонд Головацького. Спр. 582. С.5. Головацький Я. Введеніє в історію руської словесности (далі сторінки зазначаються в тексті).

Не менш аргументовано учений описав “словенщину”, тобто сім’ю, “до котрої наш язык рускій належить” (с.21). Посилаючись на Й.Г.Гердера і П.Й.Шафарика, він стверджував, що слов’яни – “престарый, одвѣчно въ Европѣ по-селенный народъ и въ старожитности не уступає жодному европейському”, що нині він заселяє половину Європи та третину Азії. Класифікація слов’янських мов була подана за Й.Добровським та П.Й.Шафариком. При цьому професор наполегливо рекомендував слухачам вивчати історію народу – “и тогда розяснится все – и испытатель узритъ ясно якъ въ зеркалѣ всю вѣковую историю народа – узритъ цѣлое непрерывное развитие словесности...” (с.23). Як свідчать наявні варіанти лекцій, Я.Головацький постійно доопрацьовував тему слов’янського минулого.

Упродовж трьох лекцій професор, спираючись на дослідження М.Максимовича, П.Й.Шафарика та власні спостереження, давав наукову фонетичну та морфологічну характеристику української (южноруської чи просто руської) мови, яку він характеризував як мову сильну, свободну, поважну, милозвучну, самостійну, стародавню (с.41–43), при цьому він виклав власну класифікацію наріч, співставивши їх ознаки і визначивши територіальні межі.

У наступних лекціях містяться докладні відомості про походження писемності у слов’ян, давні пам’ятки, зокрема договори, про наявність на Русі письма у дохристиянську добу, діяльність Кирила, Мефодія та їхніх учнів у Моравії та Болгарії, описані абетки (кирилиця і глаголиця), подана ретельна характеристика пам’яток писемності XI–XVI ст. за їх видами (історичні, релігійні, ділові або судочинні, художні, записи мандрівників та ін.). У полі зору професора незмінно були непересічні особистості (Ярослав Мудрий, Іван Федоров, Мілетій Смотрицький, Петро Могила та ін.), які сприяли поширенню писемності на Давній Русі та в Україні. Належна увага приділялася також осередкам (церквам, монастирям, братствам), причетним до створення і розповсюдження книг.

Я.Головацький дав кілька визначень предмета і мети історії літератури. Наприклад: “Систематическое познание той умственной связи называемъ историей словесности” (с.251 зв.), “Под именемъ словесности или литературы разумеется совокупность памятниковъ, въ которыхъ выразилась душа и жизнь народа посредствомъ слова изустного или письменного. Цель истории словесности есть, какъ вместе съ судьбой народа изменялись понятия его, нравственные убеждения, отчасти фантазія и формы литературныхъ произведений, въ которыхъ выразились все эти явления душевной жизни народа”⁷. З визначення поняття історії словесності та її предмета автор почав посібник “Начертание истории русской словесности”⁸. Тут доречно пригадати слова І.Франка про низький рівень викладання літератури в його студентські роки, коли він ще не почув від професорів, “що се за наука, які її завдання в ряді других і яка її зв’язь з нашим життям і його подіями”⁹. Попри це, наведені дефініції словесності свідчать про те, що Я.Головацький ще з кінця 40-х років розкривав студентам тісний зв’язок літератури з історією та культурою народу і її широке пізнавальне значення. Очевидно, ні сучасники, ні наступники Я.Головацького до його праць не зверталися або ж ігнорували його положення і висновки. Огляд тематики лекцій першого і другого періодів розвитку вітчизняної словесності засвідчив широку ерудицію професора, доволі високий, як на той час, науковий рівень викладів, в яких історія літератури

⁷ ВР ЛНБ. Фонд Головацького. Спр.846. С.1–2. *Головацький Я.* Конспект історії староруської літератури.

⁸ ВР ЛНБ. Фонд Головацького. Спр.592. § 1, 2. С.5–9. *Головацький Я.* Начертание истории Руской словесности древняго периода въ пользу учениковъ высшей гимназии.

⁹ *Франко І.* Література, її завдання, найважливіші ціхи // Народ (Львів). 1881. № 21. С.335.

висвітлювалася у тісному зв'язку зі змінами у духовному і культурному житті народу. Слабкими сторонами розглянутих лекцій було нечітке розмежування українських і російських пам'яток, класифікаційний підхід до висвітлення фактів, відсутність порівнянь з літературою сусідів, мова викладів, наближена до російської, та ін.

Тематика лекцій третього періоду історії крайової словесності коротко викладена в 39-й лекції, прочитаній 2 липня 1849 р. Після згадки про творчість В.Капніста, Г.Сковороди та проповідницьку літературу учений вказав на особливе значення для формування літературної української мови на народній основі творів “Енеїда” та “Наталка-Полтавка” І.Котляревського, відзначив значну роль у відродженні української культури в Галичині “Руського Інституту” (“*Studium Ruthenum*”), який функціонував при Львівському університеті наприкінці XVIII–на початку XIX ст.; частина професорів інституту, зокрема П.Лодій, викладали книжною українською мовою, писали, а також перекладали підручники; усе це сприяло зміцненню культурно-просвітницьких традицій у Східній Галичині. Національне відродження галицьких русинів у першій половині XIX ст. представлено діяльністю групи греко-католицьких священників з Перемишля (І.Могильницького, Й.Левицького, Й.Лозинського та ін.), першими тогочасними граматиками української мови, словниками, просвітницьким спрямуванням роботи Руської Матиці, зокрема впровадженням української мови в школах Галичини, опрацюванням української наукової термінології тощо.

Опоненти Я.Головацького неодноразово звинувачували його в ігноруванні викладів нової української літератури, хоча, як відомо, він високо цінував творчість І.Котляревського, Г.Квітки-Основ'яненка, Т.Шевченка, друкував деякі твори І.Котляревського і відомості про нього. І.Франко писав, що Головацький відчув “чисто національне значення “Енеїди”, але далеко не вмів відповідно оцінити твір”, його громадське і соціальне значення¹⁰.

Особливістю лекцій професора з літератури було поєднання теорії з практикою, точніше – ознайомлення слухачів з засадами палеографічного аналізу пам'яток, читання і текстологічний аналіз кількох давніх пам'яток (“Остромирівське євангеліє”, “Іпатівський літопис”), співставлення давніх старослов'янських текстів з новішими церковнослов'янськими “сводами” тощо.

1854 р. у Відні Я.Головацький опублікував посібник “Хрестоматія церковно-словенская и древне-русская в пользу учениковъ вышней гимназии”. Хоч І.Франко пізніше критикував цю книгу, за якою і сам учився, все ж вона стала важливою ланкою у вивченні історії літератури й освіти західноукраїнської молоді.

Крім основного курсу лекцій з історії української літератури, Я.Головацький періодично читав лекції з естетики та теорії літератури. Справа в тому, що в часи його професорства в університеті ще не існувало чіткого визначення предмета літературознавства, а теорія літератури розглядалася як складова частина естетики – науки про мистецтво (поетики). У 1852 р. були проведені дві лекції на тему “Теория поэзии и красноречіе” та дві лекції під назвою “О гласоударении русского языка и правилах русского стихосложения”, у 1853/54 навчальному році – “Начальные основания Эстетики” (1 лекція), 1857/58 р. – “Теория прекрасного и приложение ее к изящной словесности” (2 лекції) 1860/61 р. – “Духовное красноречіе и его характер в древнем и среднем периодах” (1 лекція)¹¹. Питання красномовності (риторики) учений аналізував доволі ретельно, відзначаючи його особливості у різних сферах: судочинстві, релігії та ін.

¹⁰ Франко І. Писання І.П.Котляревського в Галичині // Збір. тв.: У 50-ти т. Т.31. С.330.

¹¹ Свєнцицький І. Передмова. С. 45.

У Фонді Головацького ВР ЛНБ є об'ємний текст лекцій “Теорія словесності” (47 с.), де розглянута низка важливих питань: а) необхідність добре опрацьованої теорії літератури, бо без неї історія літератури “безсвязна”, б) тісний зв'язок теорії літератури з психологією, в) питання фантазії (“вымысль”, “воображеніє”, закони відновлення уявлень (“представлений”), г) застосування теорії словесності до прозаїчних та поетичних творів (“изящной словесности”), проблема походження мови і сутність мовного знака, д) характеристика тропів: метафори, метонімії, персоніфікації, е) поняття стилю (“слога”), види стилів, види прозових творів, є) необхідність для суспільства нових, сучасних ідей та спрямування їх до практичного втілення.

Особливістю викладацької діяльності Я.Головацького було те, що на лекціях з літератури він часто порушував мовні проблеми, проводив історичні паралелі та робив узагальнення. Так, у 1854/55 навчальному році три лекції присвячено темі історії руської словесності та руської мови, а у 1858/59 навчальному році – темі “Исторический очерк развития руского языка и критическое обозрение словесныхъ произведений”.

Отже, лекціям Я.Головацького з історії літератури притаманна багатопрофільність, інформативність, насиченість фактичним матеріалом. Основний їх недолік полягав, мабуть, у тому, що викладалися вони мовою, далекою від живої народної. Літературна мова в Галичині тоді ще не сформувалась, тому Я.Головацький, який вважав себе продовжувачем традиції професорів інституції “Studium Ruthenum”, за їх прикладом у мові викладання поєднував риси народної і церковнослов'янської мов, рясно використовуючи при цьому російські слова і вирази, до того ж користувався російським правописом, що ще більше віддаляло виклади від живої мови галичан й утруднювало сприйняття матеріалу. Попри це, тривалий час професор мав контакт з аудиторією, про що свідчить замітка Я.Головацького (без реєстраційного номера фонду), датована 1857 р., в якій він висловлював подяку “питомцям” за увагу до його викладів.

Крім лекцій з історії української словесності (тижнево три години), з 1850 р. професор викладав ще українську мову (дві години на тиждень). Ці лекції також мали теоретико-практичне спрямування і глибоку наукову базу. Спираючись на архівні матеріали, я виділила такі аспекти цих лекцій: нормативний, історико-порівняльний та філософський¹², що засвідчує широку ерудицію професора. Нині ці аспекти мови вивчаються різними дисциплінами: нормативною граматику, історичною та порівняльною граматику, а філософські проблеми мови розглядаються в курсі загального мовознавства.

Нормативною основою викладів з української мови слугували підручник професора “Грамматика руского языка” (Львів, 1849) та написаний у 1851 р. його ж посібник “Сокращенная грамматика языка руского въ употребленіе народныхъ школь”. Там визначено завдання граматики – навчити “по руски правильно говорить и писать”¹³. У підручнику та посібнику українська мова представлена як окрема самостійна ланка у колі слов'янських мов, матеріал викладений переважно описово, осмислений в аспекті понять “норма” і “структура” літературної форми мови з урахуванням наявних у Галичині діалектів. Водночас автор засвідчив не тільки знання тогочасної європейської граматичної теорії, вітчизняної граматичної літератури, а й уміння застосовувати системний підхід при аналізі та класифікації мовних фактів і давати чіткі визначення

¹² Галенко І. Я.Ф.Головацький як мовознавець // Яків Головацький і рух за національне відродження та культурне єднання слов'янських народів. Тези доповідей та повідомлень конференції (23–24 жовтня 1989 р.). Тернопіль, 1989. С.95–96.

¹³ ВР ЛНБ. Фонд Головацького. Спр.599. С.1. Сокращенная грамматика языка руского во употребленіе народныхъ школь. Соч. Я.Г. 1851.

вжитим термінам: “Грамматика є наука правильного уживання словъ въ бесѣдѣ и въ письмѣ”, “Словомъ называється звукъ устного голоса, которымъ выражаемъ понятіе або чувство” тощо.

Я.Головацький поділив граматику на чотири частини: “I. Словопроизведеніє” (етимологія) – наученіє о складанію словъ, походженю и перемѣнахъ ихъ. II. Словосочиненіє (синтакса) подає правила якъ получати слова въ мовѣ належить. III. Правописаніє (ортографія) показує якъ правильно слова писати. IV. Слогоудареніє (просодія) поучає, гдѣ въ выговорѣ словъ треба подносити голосъ”¹⁴. У “Скороченій граматиці” зазначено, що “словопроизведеніє еще раздѣлити можна на звукословіє, до которого и слогоудареніє причисляють, и видословіє (наука о формахъ)” (с.1). В іншій розвідці, написаній дещо пізніше, розділи граматики розміщені інакше: I. Словосочиненіє. II. Видословіє. III. Словопроизведеніє. IV. Звукословіє¹⁵.

У підручнику та посібнику дана доволі глибока характеристика будови української мови на фонетичному, словотвірному, морфологічному та синтаксичному рівнях, але лекції професора значно багатші за обсягом розглянутих теоретичних проблем мовознавства, які висвітлюються з посиланням на праці К.Беккера, Ф.Боппа, Т.Бенфея, Я.Грімма, В.Гумбольдта, А.Ф.Потта, П.Й.Шафарика, А.Шлейхера та інших відомих учених.

Я.Головацький вважав, що студенти повинні мати широкий лінгвістичний світогляд. Тому, крім норм української мови, потрібно навчити їх сприймати рідну мову у контексті споріднених слов'янських мов, озброїти їх основами лінгвістичної теорії. З цією метою професор започаткував новий тип лекцій, які в мініатюрі дещо нагадують сучасні вузівські спецкурси. На цих лекціях розглядалися питання історичного, порівняльного слов'язознавства і філософії мови. Професор І.Свенціцький з цього приводу писав: “Я.Головацький умів щорічними додатковими змінами охопити майже весь обсяг граматичної проблематики і оживити думку слухачів своєю увагою до спеціальних питань...”¹⁶.

Наведені нижче заголовки лекцій засвідчують, що україномовний матеріал Я.Головацький викладав багатосторонньо, вперше в Україні застосувавши для цього порівняльно-історичний підхід: 1851–1852 рр. – “Звукословіє и видословіє церковно-словенского языка сравнительно с руским, польским, чешским и другими славянскими наречиями” (дві лекції), 1852 р. – “Сравнительная грамматика главных славянских наречий” (дві лекції), “Сравнительная грамматика русского языка” (одна лекція), 1856/57 навч. р. – “Руский язык в сравнении с старославянским” (дві лекції), 1858/59 навч. р. – “Звукословіє руское с поглядом на польский и чешский языки” (дві лекції), “О развитии русского письменного языка на основаніи народных наречий” (дві лекції), 1860/61 навч. р. – “Словопроизведение из становища сравнительного языкознания” (дві лекції) та ін.¹⁷

Учений зазначав, що з початку ХІХ ст. у мовознавстві поруч існували традиційна філологічна граматики, сприйнята від греків та римлян, і нова, порівняльно-історична, в якій він вбачав значні переваги над першою. У філологічній граматиці мова розглядається як засіб вивчення літератури, пізнання древньої словесності і здобуття уміння правильно користуватися мовою; порівняльна граматики сприймає мову як самостійний предмет вивчення діючих у ній законів. Такі закони встановлюються за

¹⁴ Грамматика русского языка. Составлена Яковомъ Головацкимъ. Во Львовѣ. 1849.

¹⁵ ВР ЛНБ. Фонд Головацького. Спр.593. С.4. *Головацький Я.* О языкѣ вообще, о различныхъ формахъ и о семьяхъ языковъ.

¹⁶ Свенціцький І. Передмова. С.44.

¹⁷ Там само. С.44–45.

допомогою порівняльного методу шляхом “сличення или цілхъ языковъ или формъ одного и тогожъ языка, исторически развивающихся одна изъ другой”¹⁸. Такий спосіб вивчення мов дає змогу з’ясувати їх будову, внутрішній склад граматичних форм, зміни, що в ній відбуваються, типи мов, мовні сім’ї тощо. Однак існує передумова застосування порівняльного способу вивчення мов: “кто хочетъ сравнить языки долженъ иметь хотя понятіе о существе грамматическихъ категорій...” і знати мови (с. 14). Так що порівняльна граматики базується на аналізі мовних явищ і порівнянні як засобах відкриття мовних законів (с. 13).

Спосіб викладання вченим мовного матеріалу проілюструємо на прикладі лекцій з фонетики української мови, які у фонді Головацького ВР ЛНБ зберігаються під назвою “Звукословіє” (спр.581, с.1–24. Лекції починаються з досить розгорнутої вступної частини (с.1–9), в якій підкреслено, що “человекъ есть словесное существо”, а найменшою часткою поділу форми слова є членороздільний звук. Звуки людської мови мають спільні та відмінні риси від звуків взагалі. Якщо мова має писемність, то на письмі звуки позначаються буквами, причому зміни звуків можуть викликати “соотношеніе къ нимъ письма”. Терміни визначені відповідно до підручника та посібника автора: “Звукословіє есть наука о буквахъ, ихъ раздѣленіи и переменахъ”, а зміни звуків відбуваються у мові відповідно “своимъ собственнымъ законамъ”. Закони ці вивчає звукословіє. Далі докладно описані історія виникнення абетки у слов’ян, її початковий стан і наступні зміни церковнослов’янського письма з посиланням на пам’ятки XI–XII ст., звернена увага на реформи Петра I, які диференціювали письмо на книжне (церковне) та світське і зумовили зміни в абетці. Професор перелічив народи, які нині користуються кирилицею, вказав види правопису, причому наголошував, що найдоцільніше використовувати історичний принцип письма, оскільки він полегшує вивчення рідної і чужих мов. Порівняльна таблиця руської, грецької, польської, чеської абеток містила назви букв та їх вимову; ще раніше були співставленні старослов’янський та грецький алфавіти. Після огляду голосних та приголосних звуків старослов’янської мови простежені історичні зміни, чергування голосних (лазити–лѣзти), зміни о > е у різних позиціях; для порівняння наведені приклади з діалектів української мови та інших мов. Основний зміст лекцій (с.10–24) становить описання звукового складу української мови, класифікація голосних і приголосних, чергування, особливості вимови частини звуків та наголос. Хоча в класифікаціях “самогласных” та “согласных” були в основному описані їх ознаки, професор усвідомлював потребу удосконалення як класифікацій, так і застосовуваних термінів. Про це свідчить той факт, що в пізнішій рукописній лекції (спр.587) введені деякі зміни в класифікацію приголосних і частково використані більш уніфіковані терміни, як “гласный”, “носовый”, редуплікація (“удвоеніе”), артикуляція (“членораздельность”), “полугласные” (mutis), “голосовые” (tonues) та ін. Це свідчить про те, що, готуючи і читаючи лекції, Я.Головацький продовжував їх удосконалювати.

Питання про роль звуків у мові професор розглядав у кількох лекціях при з’ясуванні сутності слова, його будови, характеру взаємозв’язків між словами у реченні та стосунків між словом і мовою і їх відношення до мислення. Він вважав, що “мышленіе і гласъ – два главныи моменты, составляющіе языкъ, говоръ словъ. Представленіе и понятіе, которыи посредствомъ языка выражаются, называемъ значеніе. Дѣйствіе звука есть выраженіе значенія и отношенія... Значеніе и отношеніе вмѣстѣ гласно выражены

¹⁸ ВР ЛНБ. Фонд Головацького. Спр.593. С.3. *Головацький Я.* О языкѣ вообще, о различныхъ формахъ и о семьяхъ (далі сторінки див. у тексті).

становляться словомъ. Языкъ состоитъ изъ словъ...”¹⁹ Таким чином доступно було з’ясовано, що слово і його складові частини мають значення і спосіб вираження його: “Существо всякого одинокого языка определяется способом, яковымъ въ немъ значеніе и отношеніе гласно выражается” (с.1 зв). У мові професор виділяв “три стихії”, які беруть участь у вираженні значення. Це основа слова, або тема, функція (“дійствование”) і форма языка, тобто “выраженія отношеній и положеніе, якое выражено значеніе і отношеніе къ собѣ навзаимъ занимають” (спр.593, с.2). Водночас підкреслювалася наявність у мові трьох основних складових елементів: слово, речення і членороздільний звук.

Ще у граматиці Я.Головацький описав способи творення слів в українській мові, з’ясував, що слова поділяються на “первообразныи” та “производныи”, прості та складні, розкладаються на корінь та інші елементи, які приєднані до кореня, і всі вони мають значення і звукове виявлення, а зв’язки між словами викликають їх взаємоприсотування, тобто зміни граматичної форми, які вивчаються граматикую у розділі “Словопроизведеіе” (Морфологія). У рукописній лекції “О языцѣ вообще...” розділ “Словопроизведеіе (наука о словосгибаніи. Склоненіе и спряженіе)”, в якому розглядалося “цѣлое (живое) слово”, насичений фактичним матеріалом з сучасної української мови, який порівнюється з даними попередніх часів та прикладами з різних індоєвропейських мов (с.9–12).

Встановивши, що слова між собою у бесіді “согласуются въ формѣ”, професор розглянув слово “яко членъ предложенія” і виклав своє розуміння синтаксису (“словосочетанія”) як окремого розділу граматики. В основу синтаксичних досліджень було покладено “проявленіе въ словахъ понятій и ихъ различныи отношенія по законамъ сравнительного языкознанія” (с.16). Предметом синтаксису є речення як засіб висловлювання судження або умовиводу (“умозаключенія”). Цим обумовлена наявність двох розділів у синтаксисі (“словосочетанія”): “I. О предложеніи, выражающемъ отношеніе понятій, II. О предложеніи или періодѣ, выражающемъ отношенія мыслей” (с.16 зв.).

Зрозуміло, що головні члени речення визначалися Я.Головацьким з позицій логіки: “Подлежащее (субъектъ) – сказуемое (предикатъ) – связь. Вся сила сужденія въ сказуемомъ” (с.17). Водночас ним ґрунтовно описаний склад членів речення і тісний зв’язок між ними, способи поєднання слів у реченні (узгодження, керування), будова головних членів речення, способи їх вираження частинами мови (типові та можливі), складний присудок, другорядні члени речення (означення, додаток, обставини, прикладка), способи поширення другорядних членів речення, конструкції, які в реченні перебувають поза граматичними зв’язками, як звертання, різні види речень тощо. Види речень обумовлювалися способами синтаксичного використання частин мови, а також видами і способами поєднання слів і словесних сполучень як зв’язок сурядний, підрядний чи ін. Відповідно до граматичних погляді В.Гумбольдта, основним, тобто нормативним, типом речення визнавався дієслівний. Водночас зазначалося, що порівняльний синтаксис ще не існує і створення його – справа майбутнього.

Таким чином, спираючись на ідею “Порівняльної граматики слов’янських мов” (1852, т.1) Ф.Міклошича, що кожна мова має свої способи вираження значень, учений старанно описував їх в українській мові.

Проблему сутності мови, її походження та чинників, які беруть участь у творенні мови, Я.Головацький висвітлював поступово, у кількох лекціях, ідучи в напрямі з’ясування зв’язків між мовою і мисленням. Поділяючи погляди К.Беккера на

¹⁹ ВР ЛНБ. Фонд Головацького. Спр.587. С.1. Головацький Я. Походження, розвиток мов.

застосування законів логіки до мови, професор докладно описав слухачам основні поняття логіки, їх зміст, об'єм, типи, способи поєднання тощо. Мову він сприймав як засіб відображення дійсності, “отобразительное движение”, явище психічне за своєю природою. Психічна діяльність людини має складну будову, включає компоненти різного ступеня розвитку. Частина з них (відчуття, почуття, споглядання) недостатні для виникнення мови, що базується на мисленні. Необхідну основу для мислення становлять поняття та судження, які спираються на слово. Слово, в якому співвідносяться внутрішній зміст із звуковою стороною, становить орган передачі думки. У вже згаданій лекції “О языці вообще...” учений писав: “Языкъ есть гласное мышление” (с.1). Він також звернув увагу на те, що з часом характер співвідношення між мовою і мисленням зазнав певних змін: у мові відбувається затемнення давньої етимологічної форми слів і посилення дії логічних критеріїв.

Роздумуючи над проблемою сутності мови, Я.Головацький дійшов висновку, що мова є наслідком тривалого еволюційного розвитку природи, частиною якої є людина. Аналіз процесу сприйняття людиною дійсності привів його до визнання знакової природи мови. Учений слушно зазначав, що, уявляючи предмет, людина неминуче уявляє його ознаки, а за ознаками – сам предмет. Слово за своїм походженням не є довільним знаком поняття, а природним його відголоском, відбитком. Іншими словами, “між словом і мислю така же есть связь, яка межи мислю и предметомъ, мысль породившимъ або въ мысль перешедшимъ, преобразовавшимся”. “Представление наше есть образъ (картина), снятый съ природы, съ предмета, оже къ предмету приноровленный”. Але тривале вживання слова веде до послаблення і втрати сліду цього природного зв'язку походження слова: “Таким способомъ, слово изъ произвольного необходимого выражения мысли стаея случайнымъ искусственнымъ”²⁰, тобто умовним знаком.

При з'ясуванні сутності мови, її походження та знакової природи учений зосередився на понятійній номінації, яка базується на логіко-понятійному сприйнятті. Принцип логічного пізнання він подав поверхово, спрощено розглянувши семантику прямономінативного знака, не розрізняючи поняття і логічний концепт як словоутворюючий фактор, що на загал відповідало тодішньому етапу розвитку науки.

Роль мови як засобу спілкування людей Я.Головацький окремо не досліджував, але, цікавлячись сутністю зв'язку між теорією словесності та психологію, аналізуючи природу уявлень, різні можливості їх перетворень, закони відтворення уявлень та значення цієї теорії для художньої літератури, почав уживати термін “мова” (рос. рѣчь) стосовно текстів художньої літератури. Він зазначав: “Рѣчь (мова) есть живая, непосредственна и для того больше другихъ художественныхъ формъ полная форма проявленія духовного життя челоѳка”. Вона є “отголоскомъ всѣхъ движеній души, всѣхъ сторонъ самопознанія”²¹. Визнавши, що мова відображає стан духовного життя людей, Я.Головацький звернув увагу слухачів на те, що для розвитку суспільства і мови потрібні нові ідеї і їх активне практичне втілення. Тоді зміни у мовленні без значного запізнення будуть відображені у системі мови. Професор підкреслював: “Языкъ долженъ быть языкомъ современного общенія”²². В іншій лекції, написаній у 1865 чи 1866 рр., жита тріада термінів: “Языкъ–Мова–Бесѣда”²³. Отже, є підстави припустити, що

²⁰ ВР ЛНБ. Фонд Головацького. Спр. 601. С.35. Головацький Я. Теорія словесности.

²¹ ВР ЛНБ. Фонд Головацького. Спр. 601. С.47. Головацький Я. Теорія словесности.

²² ВР ЛНБ. Фонд Головацького. Спр.593. С.4. Головацький Я. О языці вообще, о различныхъ формахъ и о семьяхъ.

²³ ВР ЛНБ. Фонд Головацького. Спр. 587. С.1. Головацький Я. Походження, розвиток мов.

Я.Головацький першим в україністиці почав диференціювати систему мови (“языкъ”) і мовлення (“мова”, рѣчь”), а також вживати терміни “матерія” і “форма” мови, “граматична категорія”.

Я.Головацький дотримувався тези про те, що мові притаманний постійний рух, розвиток, при цьому деякі зміни можуть мати негативні наслідки і навіть спричинити вмирання мови (“обумертя языковъ”). Усі мови поділяють на живі та мертві. Зміни у мові відбуваються внаслідок дії внутрішніх чи зовнішніх чинників, “хотя обыкновенно обѣ причины вмѣстѣ дѣйствуютъ”²⁴. Великого значення він надавав географічному та соціальному факторам: “образъ жизни, занятія и степень образования”. Бурхливе суспільне життя, розвиток торгівлі, промислів тощо прискорюють темп життя, стимулюють мислення, а воно зумовлює збагачення лексики, зміни у способі висловлювання думки, що може супроводжуватися скороченням довжини слова, речення, поступовим перетворенням синтетичної будови мови в аналітичну. Професор пояснив, що в далекі, передісторичні часи в мові не було “формъ стибанія” (флексій), слова “не объявлялись именами или глаголами”, був відсутній поділ на частини мови. Слідом за Ф.Міклошичем він дав розгорнуту історичну довідку про походження закінчень іменників у старослов’янській мові, “равно якъ и въ другихъ сродныхъ языкахъ”²⁵ (санскриті, перській, грецькій, латинській мовах). Я.Головацький підкреслював, що існують сім’ї і типи мов, в яких відсутні флексії, як агдютинативні, кореневі, і навів приклад способу творення речення в китайській мові.

Заняття стародавніх слов’ян землеробством і скотарством учений доводив наявністю в усіх слов’янських мовах слів типу *рало, віл, гуси, вівця, свиня* та ін., які водночас засвідчували зв’язок мови з життям народу. Пояснюючи можливі зміни у мові під впливом соціальних умов, професор торкався питання впливу чужих мов, до якого ставився з застереженням. Адже велика кількість запозичень може суттєво позначитися на будові мови-рецептора, як це було, вважає він, у польській мові XVII–XVIII ст., у російській за часів Петра I, в сербській в період турецького впливу. Але цього значною мірою можна уникнути, “когда языкъ есть въ состояніи чужие слова сообразовать со своими формами”²⁶.

Пояснюючи слухачам сутність живих і мертвих мов, Я.Головацький порівнював старослов’янську та руську (українську) мови. Він писав: “Системъ первой оконченъ, якъ въ классическихъ языкахъ, системъ второй двигается впередъ”, продовжуючи свій розвиток в діалектах, в устах народу. Учений дуже високо оцінював ступінь досконалості старослов’янської мови і її значення для розвитку слов’янських мов: “Языкъ совершенный въ своихъ формахъ въ грамматическомъ и лексическомъ отношеніи... языкъ, станувшій однимъ шагомъ на равни съ классическими и соперничающій имъ своимъ благозвучіемъ, внутреннимъ устройствомъ... Письменность старославенская была общимъ орудіемъ вѣры, науки и вообще образованности для большей части востока Европы...”. Хоча старослов’янські пам’ятки не повністю збереглися, вони є цінним скарбом, джерелом для дослідження минулого слов’ян, історії мови, літератури, історії вітчизняної освіти, богослов’я у слов’ян тощо, а вивчення їх “велику пользу принести можетъ всемъ новымъ нарѣчіямъ словенскимъ”²⁷.

²⁴ ВР ЛНБ. Фонд Головацького. Спр.593. С.25. *Головацький Я.* О языцѣ вообще, о различныхъ формахъ и о семьяхъ.

²⁵ ВР ЛНБ. Фонд Головацького. Спр.587. С.5. *Головацький Я.* Походження, розвиток мов.

²⁶ ВР ЛНБ. Фонд Головацького. Спр.593. С.29–30. *Головацький Я.* О языцѣ вообще, о различныхъ формахъ и о семьяхъ.

²⁷ ВР ЛНБ. Фонд Головацького. Спр.593. С.32. *Головацький Я.* О языцѣ вообще, о различныхъ формахъ и о семьяхъ.

У темі про живу народну і літературну книжну мову заслуговує пильної уваги відповідь Я.Головацького на поставлене ним питання “якії начала имеютъ положитися въ основаніе образующагося языка?”. Він висловився за те, що при утворенні літературної мови “простонародный языкъ” має взаємодіяти зі здобутками літератури попередніх часів²⁸. Водночас учений відзначав багатство і чистоту народної мови і шкодував, що відсутність у русинів чіткої позиції і наукової теорії літературної мови перешкодили створити в Галичині літературну форму української мови до 1848 р. Він писав: “Нужно было только твердой, постоянной воли русиновъ сделать въ одинъ мигъ изъ языка пренебреженнаго, простонароднаго, языкъ письменный, образованный. Но первоначальный запаль усталъ, а с нимъ и добрая воля – не было тогда надлежитой сведомости и утвержденныхъ на науцѣ началъ”²⁹. Наведені роздуми Я.Головацького з лекції середини 60-х років XIX ст. про подвійну основу для літературної мови галицьких українців засвідчують, що ця проблема була актуальною для нього упродовж усіх літ праці в університеті; визнавши подвійну базу літературної мови галичан, він подолав ту суперечність у “Розправі”, на яку звернув увагу М.Возняк, а саме: високу оцінку народної мови, яка “є запевно правдиве і перше джерело для писемного языка”, і висновком про неможливість будувати літературну мову і всю словесність “...на утломъ деревью самого простонароднаго языка”, при цьому рекомендовано було спиратися на “стародавніи памятники руски”³⁰.

Я.Головацький цінував майстерне використання мовних засобів, сам намагався бути красномовним на лекціях і в публікаціях, вивчав історію риторики і на лекціях з літератури та мови ознайомлював із нею своїх слухачів, вважаючи, що риторика має практичне і теоретичне значення. На лекціях “О краснорѣчїи” він з’ясував предмет цієї дисципліни, мету її використання, розповідав про красномовців (“вітїв”), їхні школи, мовні засоби. У предметі красномовства вчений виділив три різновиди: “совещательное или изследовательское, спорное или разсудительное и религиозное”³¹, причому сам вивчав релігійне красномовство в древній Русі.

У своїх викладах професор висвітлював також історію вивчення індоєвропейських мов, формування історичного та порівняльного слов’язознавства, появу і створення граматичної літератури на Русі, підкреслюючи помітні здобутки у цій ділянці східних слов’ян тощо.

На завершення огляду змісту університетських викладів Я.Головацького з питань мови зазначимо, що його лекції були написані кваліфіковано, вони свідчили про широку ерудицію вченого і його палке бажання озброїти слухачів не тільки знанням норм української мови, а й збагатити їх світогляд засадами теорії порівняльно-історичного мовознавства, викладеними в працях видатних славістів та індоєвропейців, особливо Ф.Боппа, О.Востокова, В.Гумбольдта, Й.Добровського, М.Максимовича, П.Й.Шафарика, А.Шлейхера, з метою використання цих принципів у наступній самостійній діяльності. Такий підхід до викладання рідної мови на тлі чіткої лінгвістичної бази, яка спрямовувала на порівняння живих та мертвих мов, з’ясування місця української серед споріднених слов’янських мов, розгляд проблем походження мови, її знакової природи, зв’язків мови з мисленням, сутності фантазії чи інших творчих процесів, з’ясування будови мови, особливостей використання мовних засобів,

²⁸ Там само. С.32.

²⁹ Там само. С.30.

³⁰ *Возняк М.* Перша редакція “Розправи о языкѣ южно-рускимъ и его наречїяхъ” // Студії і матеріали до української філології. III, Львів, 1914. С.7–8.

³¹ ВР ЛНБ. Фонд Головацького. Спр.803. Список слухачів лекцій Я.Головацького.

мав, на думку професора, сприяти глибокому вивченню і вмілому використанню рідної мови.

Зазначений підхід до викладання мови був новаторським в університеті і закладав тут наукову базу україністики. Проте складні теоретичні виклади для частини слухачів були важкими для сприйняття, здавалися неактуальними, такими, що відволікають від нормативного вивчення мови, тому кількість слухачів лекцій з мови Я.Головацького була невеликою³². Водночас, на думку І.Франка, у Я.Головацького не було чітко громадянської позиції, а головне – у творчість і виклади Я.Головацького втрутилася політика³³. Зовнішнім поштовхом до цього стали десятиліття реакції після революції 1848 р., утиск галицьких українців австрійським урядом при відсутній підтримці ним польської еліти. Така суспільно-політична ситуація стала поштовхом до формування у Я.Головацького симпатій до слов'янофільства – течії, яку в галицько-руському житті називали москвофільством*. І.Франко вбачав у цьому причину появи у професора “зневіри в органічний зріст народу і його свідомості”³⁴, відходу від народної мови як основи літературної форми мови. Адже Я.Головацький рекомендував у процесі формування літературної української мови в Галичині спиратися на давньоруську і церковнослов'янську мови, хоча й не відкидав впливу на цей процес живої народної мови. Через це він втрачав прихильність багатьох співвітчизників, у тому числі серед своїх слухачів.

За спогадами колишніх студентів професора, стиль його викладів, зокрема з літератури, не був бездоганним: поруч із вдалим лекціями були також прочитані мляво, за старими записами, до того ж висвітлювалася в них переважно література давньої пори. На моральний стан лектора, безумовно, впливали утиски і переслідування з боку уряду: обшуки в приміщенні, вилучення 56 листів, допити тощо. Я.Головацький заперечував свої протиправні дії, але ні його докази, ні підтримка сенату університету не допомогли. Після відвідання ним у Москві Етнографічної виставки та участі у травні–червні 1867 р. в Слов'янському з'їзді під натиском намісника Галичини А.Голуховського він був звільнений з університету і наприкінці року переїхав з сім'єю в Росію. 1868 р. Я.Головацький одержав призначення міністерства народної освіти у м.Вільно головою Археографічної комісії для розгляду давніх актів і успішно працював там до кінця своїх днів.

Оцінюючи загалом професорську діяльність Я.Головацького у Львівському університеті, відзначимо, що вона мала ґрунтовну теоретичну базу, яка забезпечувала проведення лекцій на рівні тогочасного європейського слов'янознавства. Водночас у Галичині це була перша спроба дослідити історію української літератури, виявити основні чинники, які впливали на розвиток української мови, і скерувати увагу на становлення вітчизняної граматичної думки. Учений працював багато і сумлінно, про що свідчить величезний обсяг осмислених матеріалів і висвітлених на лекціях проблем, а також варіанти рукописів лекцій. Однак з суб'єктивних та об'єктивних причин виклади Я.Головацького мали як позитивні, так і слабкі сторони.

³² Франко І. Професор О.Огоновський // Твори: У 50-ти т. Т.43. С.364.

³³ ВР ЛНБ. Фонд Головацького. Спр.803. Список слухачів лекцій Я.Головацького.

* О.Сухий у монографії, присвяченій аналізу русофільства-москвофільства серед галицьких українців XIX ст., відзначив, що в сучасній історіографії переосмислюється сутність цієї течії, а саме, обґрунтовується теза, що це була спроба протистояння полякам доведенням своєї самобутності шляхом створення цілісної культурно-політичної концепції рівноправності їм за територією, чисельністю населення, мовно-етнічного простору. Ця спроба відмежування від поляків пов'язана з “процесом переосмислення етнічної ідентифікації та формування сучасної національної свідомості” (Сухий О. Від русофільства до москвофільства. Львів, 2003. С.418).

³⁴ Франко І. Стара Русь // Літературно-науковий вісник. Т.35. 1906. С.33.

Професор не створив своєї школи, не залишив прямих послідовників, але він започаткував низку важливих справ, які згодом були сприйняті і продовжені наступними керівниками кафедри і стали традиційними для університетської україністики, а також слугували підґрунтям для відкриття в університеті кафедри слов'янської філології.

– Професор започаткував викладання української мови і літератури на засадах історизму, спорідненості та порівняння з систематичним використанням текстів з пам'яток різних часів і застосуванням методики порівняння та співставлення. Водночас ним були піддані критиці принципи традиційної філологічної граматики, з'ясована сутність історичної та порівняльної граматики, підкреслена їх науковість і важливість використання.

– Заслугою Я.Головацького було викладання української мови і літератури у тісному зв'язку з історією рідного краю.

– У викладах професора вперше була представлена історія української літератури і розроблена періодизація етапів її розвитку.

– Заслугою ученого було те, що виклади української писемності він поєднував з відомостями про народну творчість і намагався виявити самобутні властивості українського фольклору.

– Професор започаткував викладання в університеті курсу старослов'янської мови, який згодом став невід'ємною складовою частиною філологічної освіти.

– Я.Головацький наполягав на вивченні української мови не тільки в сучасному її стані, а й у її розвитку. При цьому він був першим серед вітчизняних учених, який звернув увагу на те, що зміни у мові зумовлені зовнішніми та внутрішніми чинниками.

– Учений започаткував викладання порівняльної граматики української мови.

– Значним здобутком у професорській діяльності Я.Головацького було започаткування викладів порівняльної граматики слов'янських мов, що підвищувало рівень філологічної підготовки студентів і сприяло формуванню в університеті спеціалізації з слов'янознавства.

– Університетські лекції Я.Головацького мали широке наукове тло і для студентів були першоджерелом ознайомлення з новітніми науковими ідеями; ймовірно, професор був першим серед українських філологів, хто на лекціях висвітлював складні проблеми філософії мови: мова і мислення, участь мовних компонентів у процесах логіко-понятійного сприйняття світу, походження мови, знакова природа мови та ін. З'ясовуючи роль слова у процесі сприйняття дійсності, він визнав слово номінантом поняття – необхідною складовою мовленнєвої діяльності людини.

– Спираючись на праці В.Гумбольдта, учений стверджував, що у мові відображене життя народу, його побут, віра, наука, мистецтво; вона є духовним витвором народу, формою існування духу народу, оазою його свідомості. Тому підкреслювалася необхідність вивчення зв'язків мови і культури. У цих роздумах професора можна вбачати зародок лінгвокультурознавчих ідей у Галичині.

– Професор приділяв увагу українській науковій термінології і був у Галичині піонером у вживанні і визначенні низки нових лінгвістичних понять і термінів: матерія і форма у мові, граматична форма, граматична категорія та ін.; вжита ним дихотомія “языкъ–мова” (“рѣчь”) вказує на те, що учений розрізняв поняття “мова” і “мовлення”.

Отже, лекції Я.Головацького були багатопрофільними – вони охоплювали важливі проблеми української мови і літератури, їхньої історії, загального мовознавства і слов'янознавства. Водночас великим недоліком викладів завідувача кафедри україністики було те, що лекції він читав не українською мовою, а на так званому язичі, тобто суміші української, російської та церковнослов'янської мов, а також відійшов від визнання народної мови єдиною основою літературної форми мови в Галичині. Це був

наслідок світоглядних змін під впливом складних національних умов, сприйняття ідей панславізму, в ситуації відсутності наукової теорії літературної мови, уніфікованого правопису й опрацьованої наукової термінології. Слабкою стороною викладів професора була недостатня увага до сучасної літератури, брак критичного підходу до висвітлення літературних явищ, схильність до класифікаційних характеристик тощо. Але зважимо на те, що Я.Головацький був першим професором української мови і літератури, а першим завжди важко. Крім того, працював він у складний соціально-політичний період у житті Галичини, зазнаючи утисків з боку крайової адміністрації.

На завершення огляду викладацької діяльності Головацького у Львівському університеті зробимо висновок, що своїми лекціями професор заклали основи україністики і підготував ґрунт для вивчення проблем слов'янознавства, завдяки чому його діяльність стала помітною сторінкою в історії Львівського університету.

**PEDAGOGICAL ACTIVITY
OF YAKIV HOLOVATS'KYI IN L'VIV UNIVERSITY
(in context of development of Ukrainian people studies and Slavic studies)**

Iraida GALENKO

*L'viv Ivan Franko National University
1 Universytets'ka Str., L'viv 79000
The Chair of General Linguistics*

The article is written on the basis of the materials taken from Ya.Holovats'kyi archive at the manuscript department of Stefanyk National Library in L'viv and publications about academic and pedagogical activity of the scholar. It attempts to study the subject-matters of lectures delivered by the professor and establish their connection to the objectives of the Ukrainian Studies of the period and to the level of development of the Slavic Studies in Europe.

It has been discovered that pedagogical activity of Ya.Holovats'kyi was broad and multifaceted, had a theoretical as well as applied direction, featured both strong positive and noticeable weak traits, In particular, historical and comparative approach which were further developed by heads of department prove that Ya.Holovats'kyi established a base for the Ukrainian Studies in the University and was one of the founders of Slavic Studies there.

Simultaneously the focus on bygone processes of the Ukrainian literature development, delivering lectures using *yazychiye* (a distorted Russian language used in Halychyna), representing the underlying folk tradition in creation of standard Ukrainian language in Halychyna and some other features of Ya.Holovats'kyi's activity had a negative impact on the overall image of the department and prevented it from becoming the centre of Ukrainian Studies in Halychyna.

Key words: Yakiv Holovats'kyi, L'viv University, pedagogical activity, historical approach, comparativism, cognates.

Стаття надійшла до редколегії 07.12.2007
Прийнята до друку 27.12.2007